

אחרית דבר

מאה שנות פעילות של תנועות הנוער בישראל: עבר, הווה, עתיד

יובל דרור

מבוא

מאמר זה הוא בבחינת "אחרית דבר" לספר שלפניכם, המהווה מעין המשך לספר שערך מרדכי נאור לפני שלושים שנה - **תנועות הנוער, 1920-1960** (נאור, 1989). המאמר מנסה לתמצת במעט עמודים למעלה ממאה שנים בתולדות תנועות הנוער באירופה ובארץ ישראל, החל בשלהי התקופה העות'מאנית בראשית המאה ה-20 וכלה בראשית המאה ה-21. לשם כך הסתמכתי על נתונים ותובנות ממחקרים מסכמים קודמים שלי ושל אחרים (אדלר, 1962; דרור, 2007, 2009, 2015, 2016; מיכאלי ודרור, 2008; נאור, 1989; רוטנברג ונאור, 1962), כמו גם על המאמרים שבספר הנוכחי. השיטה המתודולוגית וההיסטוריוגרפית שנקטתי היא "ניתוח על" (meta analysis) (Gomm, 2009), או "סינתזה מחקרית" (research synthesis) (Cohen, Manion, & Morrison, 2011) היסטורית-חינוכית, של המחקרים העיקריים אשר עסקו בתולדות תנועות הנוער מאז ימי היישוב בתקופת המנדט הבריטי. מניתוח המחקרים הללו ניסיתי להפיק לקחים רלוונטיים לעתיד.

המאמר סוקר שבע תקופות היסטוריות - אחת מהן באירופה של ראשית המאה ה-20, שתיים בימי היישוב וארבע בשנות קיומה של מדינת ישראל. שתי נקודות התחלה נקבעו לסקירה זו: (א) הקמת תנועת הנוער היהודית הראשונה בעולם - תנועת "בלאו-וייס" (כחול-לבן) נוסדה בגרמניה בשנת 1912 בהשראת תנועת הנוער הגרמנית החופשית, "ואנדרפוגל" (ציפור נודדת); (ב) הקמת תנועת הנוער היהודית הראשונה בארץ ישראל - שבט "משוטטי הכרמל" שליד בית הספר הריאלי העברי בחיפה נוסד בשנת 1916. בארץ ישראל שלפני מלחמת העולם הראשונה פעלו במושבות העלייה הראשונה וביישובי העלייה השנייה חוגים, קבוצות, אגודות, חבורות והסתדרויות של נוער, אך אלה היו ארגוני נוער ולא תנועות נוער (אלבוים-דרור, 1996).⁶⁸ סיבה נוספת לקביעתן של שתי נקודות

68 מאמרו של ניר מיכאלי בספר הנוכחי עוסק בתנועות נוער ובארגוני נוער.

ההתחלה האלו היא השפעתן של תנועת הנוער הגרמנית החופשית ושל הצופיות הבריטית על תנועות הנוער היהודיות באירופה: מרבית החברים בתנועות הנוער היהודיות "עשו עלייה" מאירופה בשנות העשרים והשלושים (של המאה ה-20),⁶⁹ ויחד עם חברי תנועות "הנוער העובד" ו"המחנות העולים", תנועות שנוסדו בארץ מראשיתן, פעלו בתקופת המנדט הבריטי. עם הקמת מדינת ישראל תנועות הנוער הארץ-ישראליות היו לתנועות נוער ישראליות (אלו כללו גם תנועות נוער ערביות, ולימים אף חרדיות). בתום התיאור והניתוח הכרונולוגי (מאירופה למדינת ישראל דרך תקופת המנדט) מוצג סיכום קצר של הדברים שאפשר ללמוד מן העבר וההווה של תנועות הנוער כדי לתכנן את עתידן.

בטרם מדינה

תנועות הנוער היהודיות-ציוניות באירופה בשנים 1912-1948

תנועות הנוער היהודיות הוקמו בעיקר באירופה החל מראשית המאה ה-20. הן הושפעו משני מקורות אירופיים בני הזמן. המקור האחד היה "תנועת הנוער הגרמני החופשי". תנועה זו נוסדה ב-1913 על הר מייסנר הגבוה שבגרמניה מאיחוד בין שתי תנועות: תנועת הנוער "ואנדרפוגל" (ציפור נודדת) שהקים קרל פישר בברלין ב-1897, והפנימייה הפרוגרסיבית "עדת הילדים החופשית" שהקים גוסטב ויניקן בוויקסדורף ב-1906. המקור הנוסף היה התנועה הצופית אשר באדן פאואל הקים באנגליה ב-1906 בהשראת שירותו הצבאי במלחמת הבורים בדרום אפריקה, תנועה שהתפשטה במהירות ברחבי האימפריה הבריטית ובעולם כולו. כפי שצוין לעיל, תנועת הנוער היהודית הראשונה - "בלאו-וייס" (כחול-לבן) - נוסדה בגרמניה ב-1912, ובהדרגה אימצה את עקרונות הציונות. ב-1913 הוקמה בגליציה התנועה הצופית "השומר" בהשראת אגודת "השומר" שבארץ ישראל. ב-1916 התאחדה תנועה זו עם הסניף הווינאי של "צעירי ציון", תנועה עממית שאיגדה התארגנויות של סטודנטים יהודים ציונים בבסרביה, בגליציה, בפולין וברומניה; השם שנבחר לתנועה המאוחדת היה "השומר הצעיר". סניפים של התנועה הציונית הזו הוקמו בפולין וברוסיה, וב-1930 התפלגה התנועה הרוסית מהתנועה הפולנית. ב-1922 הוקמה במזרח אירופה תנועת הנוער "החלוץ הצעיר", וזו פעלה ליד תנועת "החלוץ" שהתמקדה בהעלאת אנשים לארץ ישראל והכשרתם לחיים בה. ב-1925 הוקמה בגליציה תנועת הנוער "גורדוניה", תנועה שהזדהתה עם עקרונות "הפועל הצעיר" ושאבה השראה

69 העשורים המוזכרים במאמר זה הם במאה ה-20, אלא אם כן צוין אחרת.

ממשנתו של א"ד גורדון. בשנות השלושים תנועת "גורדוניה" התפשטה ברחבי אירופה, ובראשית מלחמת העולם השנייה התאחדה עם תנועת "המכבי הצעיר". ב-1928 הוקמה בפולין ובגליציה תנועת הנוער הדתית "בני עקיבא", ושנה לאחר מכן נוסדה תנועת הנוער הדתית "השומר הדתי"; במהלך מלחמת העולם השנייה התאחדה תנועת "השומר הדתי" עם תנועת "בני עקיבא" והשתלבה בה. נוסף על תנועות הנוער שהוזכרו לעיל, פעלו באותן השנים באירופה תנועות נוער יהודיות נוספות: "דרור", "הבונים", "הנוער הציוני", בית"ר, צוקונפט ("עתיד", תנועת הנוער של הבונד) ותנועות קטנות יותר.

חיים שצקר (1998) הציע דגם אחד להתפתחות תנועות הנוער הללו: (א) סלידה מחברת המבוגרים וכמיהה ל"חברותא" של קבוצת נערים; (ב) שאיפה של בני הנוער למציאת אמת פנימית; (ג) קבלת אחריות עצמית של חברי התנועה לפעילותם; (ד) התאגדות ארצית של ה"חברותות"; (ה) עיסוק של התנועה בכל תחומי החיים של חבריה (ולא רק בעשייתם בפעילויות התנועה); (ו) השפעה של התנועה על התנהגות חבריה; (ז) שימוש במערכת סמלים וב"חינוך חווייתי עקיף". צבי לם (1991) הוסיף את הממד האידאולוגי (היהודי-ציוני והסוציאליסטי) של תנועות הנוער והדגיש את אמצעי ההדרכה הקבוצתיים: השירה והריקודים, הטיולים,⁷⁰ המחנות וכן הלאה.⁷¹

תנועות הנוער הציוניות בארץ ישראל מ-1916 עד לאמצע שנות השלושים

פעילותן של תנועות הנוער הציוניות בארץ ישראל החלה ב-1916 עם הקמת שבט "משוטטי הכרמל" של תנועת הצופים בבית הספר הריאלי העברי בחיפה. המורה הנערץ לטבע פנחס כהן הקים את השבט הזה כ"אגודת משוטטים" ליד בית הספר, ושלוש שנים אחר כך הוקמה "הסתדרות הצופים העבריים בארץ ישראל". למרות ניסיונות של הצד היהודי לא הצטרפו להסתדרות הצופים ארגוני הצופים הערביים, ולכן ממשלת המנדט הבריטי בארץ לא סיפקה תמיכה להסתדרות הצופים. כמו כן לא הצטרפו אליה שבטי צופים שבחרו להקים את תנועות הנוער "המחנות העולים" ו"המכבי הצעיר". מנהיגי הסתדרות הצופים דאז - צבי נשרי מגימנסיה הרצליה, אביעזר ילין (המורה והעסקן הירושלמי) ואריה כרוך מבית הספר הריאלי בחיפה - חיפשו תמיכה במחלקת החינוך של היישוב,

70 ייחודם של הטיולים בתנועות הנוער, סוגיהם ותולדותיהם נדונים במאמרו של גיל גרטל בספר זה.

71 מחקרים על אודות תנועות הנוער בעבר, בהווה ובעתיד נסקרים במאמרו של אסף זלצר בספר זה.

שנוהלה עד לשנת 1933 על ידי ההסתדרות הציונית. רק לאחר שהוועד הלאומי ("ממשלת היישוב") החליף את ההסתדרות הציונית בניהול מחלקת החינוך, החל משא ומתן ממושך (עד לשנת 1936) בין מנהיגי הסתדרות הצופים לבין ראשי המחלקה, יצחק ברקסון ואליעזר ריגר, והמפקח על בתי הספר העבריים במחלקת החינוך המנדטורית, יוסף בנטואיץ'. ב-1934 התמנו ברקסון וריגר לראשי תנועת הצופים מטעם המחלקה לחינוך, ובנטואיץ' היה אחד מפעיליה; "הצופים" הוכרה כתנועת הנוער היחידה שבחסות המחלקה לחינוך, וחל איסור מוחלט על השתייכות תלמידים לתנועות נוער אחרות; שתי ועדות שהקימה המחלקה ב-1933 המליצו למנות את יוסף מיוחס ל"מדריך לענייני הנוער", ועם מינויו של האחרון באוקטובר 1935 הוא הקים את "לשכת הנוער" אשר עסקה בפיתוח החינוך המשלים ובהפצת הצופיות ביישוב העברי.⁷²

במהלך שנות העשרים והשלושים נוסדו בארץ סניפים של תנועות הנוער הציוניות שבגולה: בית"ר ב-1926, "השומר הצעיר"⁷³ ו"בני עקיבא" ב-1929, "המכבי הצעיר" ב-1933, "עזרא" ב-1936 ו"גורדוניה" ב-1937. במהלך שנות העשרים נוסדו גם שתי תנועות הנוער הארץ-ישראליות, "הנוער העובד" (ב-1924) ו"המחנות העולים" (ראשית ההתארגנות של התנועה הייתה ב-1926 בגימנסיה הרצליה, ובתום מהלך של איחודים עם חוגי נוער לומד מ"הצופים" בירושלים, בחיפה ובפתח תקווה הוקמה ב-1931 התנועה הנושאת שם זה עד היום. נוסף על "הצופים" ועל תנועות הנוער החילוניות ("חלוציות") והדתיות שקיימו קשרים הדוקים עם ההתיישבות העובדת, פעלה בתקופת היישוב גם תנועת בית"ר מהימין הרוויזיוניסטי.

תנועות הנוער הציוניות בארץ ישראל מאמצע שנות השלושים עד להקמת המדינה

1948-ב

מאמצע שנות השלושים (תקופת היישוב) ועד לסוף שנות החמישים (שנותיה הראשונות של מדינת ישראל) ידעו תנועות הנוער החלוציות איחודים ופילוגים פוליטיים רבים, וזאת כתוצאה של הטלטלות אשר חלו בתנועות הקיבוציות ובמפלגות הפועלים. תחילת הטלטלות האלו הייתה במאבקן של תנועות הנוער

72 מאמרה של נלי מרקמן בספר זה בוחן את תולדות תנועת הצופים בראי תוכניות ההדרכה שלה, מראשיתה ועד ימינו, ומתמקד בתוכנית ההדרכה העכשווית "המסע בצופים". מאמרה של אופיר שפר בספר זה עוסק בנערות מנהיגות הממלאות תפקידים בהנהגת שבט בתנועת הצופים.

73 אף שראשוני "השומר הצעיר" עלו מרוסיה כבר ב-1919, רק ב-1929 הם החלו "להפעיל" את תנועתם בארץ. בעשר השנים עד אז הם הקימו את תנועת "הצופה העובד" וקיוו לספחה לתנועת "השומר הצעיר" העולמית, אך חבריה הצטרפו לבסוף אל "הנוער העובד".

החלוציות וההסתדרות הכללית בתנועת בית"ר וברוויזיוניסטים, מאבק שהחל לאחר רצח ארלזורוב ב-1933 ודעך בתום העשור. כיוון שבאותה התקופה החל המשא ומתן על קבלת חסות לתנועת "הצופים" ממחלקת החינוך, חסות אשר הותנתה באיסור על השתייכות תלמידים לתנועות הנוער האחרות, התנועות החלוציות נאלצו לחפש גוף חלופי שיתמוך בהן. הטבלה שלהלן מציגה את "מפת" תנועות הנוער בשנים 1937-1940, לרבות את הגופים התומכים וזרמי החינוך⁷⁴ המסייעים:

תנועות הנוער של ארץ ישראל העובדת	חינוך משלים וצופיות (תנועה למען הנוער)
גוף ציבורי תומך	מחלקת החינוך של הוועד (לרבות לשכת הנוער) הזרם הכללי
זרם חינוכי מסייע	"המרכז לנוער" ו"מחלקת הנוער" בהסתדרות הציונית זרם העובדים ("המרכז לחינוך" בהסתדרות הכללית)
קרבה פוליטית	מפלגות הפועלים והתנועות ההתיישבותיות
	מפלגת "הציונים הכלליים" והחוגים האזרחיים

המרכז לנוער ומחלקת הנוער בהסתדרות הציונית תמכו בתנועות הנוער החלוציות, שהיו מזוהות עם מפלגות הפועלים והסתייעו בזרם העובדים ההסתדרותי. מחלקת החינוך של היישוב הייתה מזוהה עם "החוגים האזרחיים" הליברליים ועם מפלגת "הציונים הכלליים", ובדומה להם הסתייגה ממפלגותיות בחינוך ותמכה בחינוך משלים ובצופיות. בשל כך תנועות הנוער השמאליות נאלצו לבקש את תמיכתה של ההסתדרות הציונית, כפי שעשו בשנים 1920-1933 (באותן השנים היא ניהלה את מערכת החינוך היישובית). הפוליטיקה היישובית לגווניה השפיעה על תנועות הנוער, ובהתאם לכך רוב המשאבים היישוביים לחינוך הבלתי-פורמלי הופנו ללשכת הנוער ולתנועת "הצופים".

בכל תקופת המנדט ובראשית ימיה של מדינת ישראל ראשי תנועת "הצופים" התלבטו בשלוש סוגיות, עקרוניות ומעשיות כאחת, שהיו כרוכות זו בזו: (א) איחוד בין כל שבטי "הצופים"; (ב) כלליות בלתי-מפלגתית מזה וקשרים עם קיבוצי תנועת העבודה מזה; (ג) קבלת חסות "מעין ממלכתית"⁷⁵ בשל הבחירה

74 בשנים 1920-1953 כללה מערכת החינוך העברית שלושה זרמים פוליטיים-אידאולוגיים: משמאל "זרם העובדים" ההסתדרותי, מימין "זרם המזרחי" הציוני-דתי, ובתווך "הזרם הכללי" שהתנגד לפוליטיזציה בחינוך ותמך ב"חינוך אחיד".

75 בתקופת המנדט לא הייתה ישות מדינתית, אך היישוב ומוסדותיו התנהלו "מרכזים" באופן ממלכתי.

בכלליות הבלתי-מפלגתית. ההתלבטויות בסוגיה הראשונה ובסוגיה השלישית, כלומר איחוד השבטים וקבלת החסות, הסתיימו בשנת 1935 בהחלטה של מחלקת החינוך היישובית להעניק חסות רק ל"הסתדרות הצופים העבריים". ב-1936 סוגיית איחוד השבטים נדונה שוב בוועידת "הצופים": ראשי השבטים הוותיקים והעצמאיים ("השבטים הפתוחים") חששו מפני העדפה של השבטים אשר קמו בחסות בתי הספר התיכוניים ("השבטים הסגורים"), אך בשנים שלאחר מכן נמצא מקום לשבטים משני הסוגים, אשר התרחבו והוקמו בערים ובמושבות. מחלקת החינוך של עיריית תל-אביב אף איחדה בהדרגה את כל סוגי השבטים שבעיר ל"שבטי הצופים על-שם דיזנגוף", ואלה פעלו מ-1946 בחסותה הישירה. הסוגיה השנייה, הקשר להתיישבות, נותרה ללא הכרעה במשך זמן רב. בוועידת "הצופים" ב-1936, ערב פרוץ מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט, הוצע שחברי התנועה יצאו לשנה של עבודה חקלאית בהתיישבות - בסיום לימודיהם בכיתה י"ב, הצעה שהתקבלה, או ב"שנת הפסקה" אחרי עשר שנות לימוד הצעה זו נדחתה, אך בפועל חברי שבטים יישמו אותה בשנים 1938-1941: ב-1941 הם הכריזו על הקמת גרעין ההתיישבות הצופי הראשון, וזאת למרות הוויכוחים הקשים בתנועה ובציונות הכללית שתמכה בה. המחלוקת הסתבכה עקב הפילוגים הפוליטיים שזעזעו את מפא"י ואת הקיבוץ המאוחד בשנות הארבעים. ב-1946 הקימו גרעינים של תנועת "הצופים" את הקיבוצים בארי וחצרים, ובשנים 1949 ו-1950 הוקמו הקיבוצים פלמחים, מעגן מיכאל, יראון, רעים ותל קציר – כולם מהקיבוץ המאוחד, ורובם מזוהים עם סיעה ב' ה"שמאלנית" שב-1948 הצטרפה למפ"ם. הפילוג בקיבוץ המאוחד גרם לפילוג בשבעת קיבוצי "הצופים", ולאחריו חברי מפא"י (מבין בוגרי "הצופים" בשבעת הקיבוצים) התרכזו בקיבוצים חצרים ותל קציר. בסוף 1950 חל פילוג בתנועת "הצופים", וב-1951 הוקמה "תנועת הצופים החלוציים": בוגרי התנועה החדשה יצאו לחמשת "קיבוצי הצופים" בקיבוץ המאוחד שתמכו במפ"ם. ב-1954 התנועה התמזגה עם תנועת "המחנות העולים". בשנת תש"ח תנועת "הצופים" כללה 5,500 חברים.

בשנות השלושים והארבעים תנועות הנוער "הנוער העובד", "המכבי הצעיר", "המחנות העולים" ו"גורדוניה" הושפעו משורה של פילוגים ואיחודים בתנועות הקיבוציות ובמפלגות הפועלים. אלה נבעו מארבע סוגיות אידאולוגיות ופוליטיות: (א) הצעה לחלוקת ארץ ישראל בהתאם למסקנות ועדת פיל בשנת 1937; (ב) ויכוח בין סוציאליזם-מרקסיזם לסוציאל-דמוקרטיה; (ג) "כלליות" – האם נדרש איחוד של התנועות הקיבוציות ושל תנועות הנוער החלוציות, או

שמה עליהן לשמור על ייחודן ולהמשיך להתקיים בנפרד? (ד) יעדי הגשמה - האם יש "להגשים" רק בקיבוצים או גם במושבים? תנועת "גורדוניה" התאחדה בסוף 1940 עם תנועת "המכבי הצעיר", ושם התנועה שונה ל"גורדוניה - המכבי הצעיר". תנועת "המחנות העולים" התפלגה ב-1944 (בגלל פילוג במפא"י), וב-1945 פורשי התנועה התאחדו עם חברי "גורדוניה - המכבי הצעיר" והקימו את "התנועה המאוחדת". ב-1944 חל פילוג מפא"י, וסיעה ב' בתוכה פרשה וייסדה את "התנועה לאחדות העבודה". התנועה החדשה הייתה מרקסיסטית יותר והתנגדה לכלליות. לאחר הפילוג הזה הייתה בסניפי תנועת "הנוער העובד" חלוקה שוויונית (פריטטית) מוסכמת בין המדריכים (תומכי מפא"י ותומכי "אחדות העבודה"), וענייני האיגוד המקצועי "טופלו" במשותף. בשנת תש"ט היו בתנועת "הנוער העובד" למעלה מ-20,000 חברים, בתנועת "המחנות העולים" היו כ-1,900 חברים ו"התנועה המאוחדת" מנתה כ-1,200 חברים.

שאר תנועות הנוער ידעו פעילות סדירה וקשיים (פוליטיים ואחרים) מאמצע שנות השלושים עד לסוף שנות הארבעים. תנועת "השומר הצעיר" הקימה "קינים קיבוציים" וחזקה את קשריה הארגוניים והפוליטיים עם הקיבוץ הארצי. שיתוף הפעולה הזה גבר ב-1946 עם הקמתה של "מפלגת פועלים השומר הצעיר", מפלגה שב-1948 התאחדה עם "אחדות העבודה" ליצירת מפ"ם - מפלגת הפועלים המאוחדת. בשנת תש"ט מנתה תנועת "השומר הצעיר" כ-6,000 חניכים, כ-2,500 מהם בקיבוצים. רפאל גת (1974) חקר והשווה בין תנועות "הנוער העובד", "השומר הצעיר" ו"המחנות העולים" בשנים 1930-1945 (לרבות התנועות שנקשרו אליהן בשל תהליכי איחוד ופילוג למיניהם). הסיכום של גת התמקד בעיקר בקשר של תנועות הנוער האלו ל"חברת המבוגרים" - מטרותיה, אישיה הבולטים והממסד הפוליטי וההתיישבותי - ובמוסדות של תנועות הנוער עצמן. גת מצא שרבים מהחברים באותם המוסדות היו בוגרי התנועות, אנשים בני שלושים-ארבעים ומעלה, וזאת בניגוד למצב בתנועות ה"חופשיות" בגולה.

באותן השנים קיימו בוגרי "בני עקיבא" קשרים הדוקים עם תנועת "הקיבוץ הדתי" והקימו שלושה קיבוצים. הם גם ייסדו מסגרות חינוך ייחודיות, ואלו פותחו לאחר קום המדינה: בתי ספר ערב לנוער עובד דתי ושתי פנימיות (ישיבת בני עקיבא לבנים ואולפנת בני עקיבא לבנות). מסגרות החינוך הללו שילבו בין חינוך פורמלי לבין חברות בתנועת נוער. גם בוגרי "עזרא" מחו"ל ומארץ ישראל הקימו שני קיבוצים. בוגרי התנועה יצאו כגרעיני השלמה לקיבוצים אלה, וחלקם הצטרפו ליישובי "הקיבוץ הדתי". בשנת תש"ט תנועת "בני עקיבא" מנתה כ-3,500 חניכים, ובתנועת "עזרא" היו מאות אחדות של חניכים.

הפער בין תנועת בית"ר לבין תנועות הנוער השמאליות התרחב לאחר רצח ארלוזורוב ב-1933. התנועה הידקה את קשריה עם הצ"ח (הסתדרות ציונית חדשה) שהקימו הרוויזיוניסטים ב-1935, וב-1939 החלה לספק חינוך טרום-צבאי לחברי האצ"ל, והפסיקה לפעול כתנועת נוער. ב-1947 הבריטים הוציאו אותה אל מחוץ לחוק, ורק לאחר קום המדינה שבה לתפקד כתנועת נוער. בין השנים 1937 ו-1949 פעלה תנועת נוער נוספת בהשראת הצ"ח, "ברית חשמונאים" (ברי"ח). היה קשר בין תנועה זו לבין הלח"י, אך חלק מחבריה ומבוגריה השתייכו למחתרות האחרות. שלושה ניסיונות שלה להקים יישובים וקואופרטיבים בשנים 1946 ו-1947 נכשלו בתום תקופה קצרה. ב-1949 הכריזה התנועה כי היא מתפרקת לאחר השלמת שליחותה החינוכית, שליחות שנמשכה 12 שנים וכללה פעילות בקרב כאלפיים נערים ונערות (בר-לב, 1995א, 1995ב). לסיכום: בתקופת המנדט ראשי תנועות הנוער ומנהלי בתי הספר התלבטו אם פעילות של תלמידים בתנועת נוער מנוגדת ללימודים בבית הספר או משלימה אותם. התשובה לשאלה זו נגזרה מהמסגרת החינוכית שהתלמידים למדו בה: (א) ניגוד מוחלט - מדיניות זו אומצה בעיקר בבתי הספר הכלליים; (ב) תיאום חלקי בין שתי המסגרות - תפיסה זו אפיינה את בתי הספר שהשתייכו לזרם העובדים ולזרם המזרחי, אך הייתה קיימת גם בחלק מבתי הספר של הזרם הכללי; (ג) תיאום מלא ורצוף בין שתי המסגרות - תפיסה זו התקיימה במסגרות שתלמידים וחניכים שהו בהן (בנפרד), לעיתים אף באותו המרחב הפיזי. כך למשל היה בבתי הספר של תנועת "הנוער העובד", כמו גם בשבטים הסגורים של תנועת "הצופים" אשר פעלו בבתי ספר תיכוניים של הזרם הכללי; (ד) שילוב מוחלט במסגרת כוללת אחת - בחלק ניכר מבתי הספר הקיבוציים והמושביים החינוך לא היה רק פורמלי, אלא כלל גם חינוך משלים ופעילות בתנועת נוער. בסך הכול בימי המנדט הבריטי לשכת הנוער "טיפלה" בכ-18,500 ילדים ונערים בחינוך המשלים, כרבע מכלל הילדים והנערים בגילאים 10-19. באותן השנים מספרם של חברי תנועות הנוער (לרבות חברי "הצופים") היה יותר מכפול - קרוב ל-40,000, כמחצית מכלל הילדים ובני הנוער בגילאים 10-19!

מהקמת המדינה ועד שנות העשרים של המאה ה-21

תנועות הנוער הציוניות מהקמת המדינה עד לסוף שנות החמישים

המגמות הפוליטיות שהשפיעו על תנועות הנוער בתקופת היישוב, נמשכו בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל - הן בשל המשך הפילוגים בתנועת העבודה, הן בשל הניסיונות (הפעם של משרד החינוך) להציע חסות ממלכתית לתנועות

הנוער. הפילוגים במפלגות הפועלים ובתנועות הנוער בתקופת היישוב הביאו לפילוג בקיבוץ המאוחד ולהקמת איחוד הקבוצות והקיבוצים בשנת 1951 - איחוד בין "חבר הקבוצות" לבין תומכי מפא"י שפרשו מהקיבוץ המאוחד. ב-1954 היה פילוג במפ"ם, ו"אחדות העבודה" הוקמה שוב בתמיכת הקיבוץ המאוחד. ב-1955 הצטרפו מפלגות הפועלים מפ"ם (במרכזה הקיבוץ הארצי ותנועת הנוער "השומר הצעיר") ואחדות העבודה (במרכזה הקיבוץ המאוחד, תנועת הנוער "המחנות העולים" וחלק מתנועת הנוער "הנוער העובד") לקואליציה ולמשלה בראשות מפא"י (במפלגה זו תמכו איחוד הקבוצות והקיבוצים, רוב "הנוער העובד" ו"התנועה המאוחדת").

פילוגים ואיחודים אלה השפיעו על תנועות הנוער החלוציות. הפילוג בקיבוץ המאוחד והקמת "האיחוד" הביאו להקמתן בראשית שנות החמישים של שתי "חטיבות בנים" קיבוציות נפרדות בתנועת "הנוער העובד": חטיבה לבני הקיבוץ המאוחד וחטיבה לבני "האיחוד". בחטיבה נוספת היו בני תנועת המושבים. באמצע שנות החמישים הונהגה בחטיבות הבנים הקיבוציות של תנועה זו "שנת שירות שלישית" (או נוספת) - שנת הדרכה בתנועת "הנוער העובד" לפני השירות הצבאי. ב-1954 שונתה החלוקה הפריטטית של המדריכים בסניפי "הנוער העובד": 57.5% מהמדריכים היו מ"האיחוד", ורק 42.5% היו מהקיבוץ המאוחד. "התנועה המאוחדת" המשיכה להתאחד: ב-1954 התאחדה עם "הבונים" (התנועה האחות שפעלה ברחבי העולם היהודי), ועם הקמת הקואליציה הפועלית ב-1955 החלה לשתף פעולה עם "הנוער העובד". בסוף 1958 הוחלט לאחד בין שתי תנועות הנוער ולכונן תנועת נוער חדשה: "הנוער העובד והלומד" (הנוע"ל). חברי "המחנות העולים" הוזמנו להצטרף לתנועת הנוער החדשה, אך הקיבוץ המאוחד - ארגון שקטן משמעותית עקב הפילוג בו - לא היה יכול להרשות לעצמו לאבד את תנועת הנוער שלו. תנועת "השומר הצעיר" הושפעה בעקיפין מהיחלשות הקיבוץ הארצי ומפ"ם, היחלשות שבין השאר נגרמה בשל סילוק תומכי משה סנה מהקיבוצים וממפלגת האם שלהם (מפ"ם) בתחילת שנות החמישים. בראשית ימי המדינה קמו שתי תנועות נוספות של נוער עובד. ב-1949 נוסדה תנועת "הנוער הלאומי העובד", תנועת נוער שפעלה בזיקה להסתדרות העובדים הלאומית אשר הקימה התנועה הרוויזיוניסטית. ב-1952 הוקמה תנועת "הנוער הדתי העובד", והיא פעלה בזיקה לתנועת "הפועל המזרחי". הרקע להקמתה היה פרישת פעילים ב"מחלקת העבודה" בהנהלה הארצית של תנועת "בני עקיבא". הפילוגים והאיחודים בעשור הראשון למדינה השפיעו גם על החסות הממלכתית לתנועות הנוער. דוד בן-גוריון, ראש הממשלה ומנהיג מפא"י, ניסה

להילחם בפוליטיזציה של תנועות הנוער ובשליטה של "אחדות העבודה" והקיבוץ המאוחד בחלקים ניכרים מתנועות הנוער החלוציות בארץ ובגולה. לשם כך הוא פעל למימוש מדיניותו הממלכתית בתחום זה: "הפיכת" הגדנ"ע לתנועת נוער ממלכתית והענקת חסות ממלכתית רק לתנועות נוער שאינן כפופות לארגוני מבוגרים או למפלגות. באותן השנים תנועות הנוער התקשו להתמודד עם קליטת העלייה בגלל היקפיה הגדולים. את שישה-עשר קיני העולים החדשים בתנועת השומר הצעיר "החזיקו" קיני התנועה הסמוכים בעיר ובקיבוצי הקיבוץ הארצי. פעילות דומה הייתה בתנועות נוער נוספות. בתנועת "בני עקיבא" הוכפל מספר הסניפים - 20 "סניפי עולים" הוקמו בערים ו-31 סניפים הוקמו במושבי עולים. בחטיבה החינוכית של תנועת "הנוער העובד" הוקמה מחלקה חדשה ל"יישוב החדש", וזו הקימה מאות סניפים חדשים בריכוזי עולים. גם מספרם של סניפי החטיבה המקצועית גדל, ומספר החניכים בהם הוכפל. אולם למרות כל זאת הגדנ"ע, בהיותו מסגרת טרום-צבאית, הצליח יותר מתנועות הנוער בקליטה החינוכית של העלייה הגדולה בשנות החמישים. בן גוריון ניסה למנף את הצלחת הגדנ"ע ולצמצם מאוד את פעילותן של תנועות הנוער החלוציות (הפוליטיות), אך נתקל בהתנגדות חריפה של ראשיהן. להתנגדותם של אלה נוספה התנגדותם של חלק ניכר מהמחנכים מן ההתיישבות לבטל את זרם העובדים ולקבל את חוק החינוך הממלכתי מ-1953. התנגדויות אלו, פרישתו הזמנית של בן-גוריון מראשות הממשלה והליכתו לשדה בוקר באותה השנה (1953) הורידו מעל סדר היום את הרעיון של עשיית הגדנ"ע לתנועת הנוער הממלכתית היחידה.

משרד החינוך של מדינת ישראל המשיך במדיניות של מחלקת החינוך היישובית: מתן חסות ממלכתית לתנועת "הצופים" ואיסור על פעולתן של שאר תנועות הנוער בבתי הספר. רק "תנועת חסות" זכתה לתמיכה ממשלתית וקיבלה אישור לפעול בבתי הספר (בשיעורי המחנך ובהפסקות). ב-1951 גם "התנועה המאוחדת", תנועת הנוער המקורבת למפא"י, קיבלה את המעמד הזה. שאר תנועות הנוער התנגדו לאיסור לפעול בבתי הספר ולאיסור על קשר עם מפלגות ותנועות קיבוציות, ולכן לא הגישו כלל בקשות לקבלת חסות. כינונה בסוף 1955 של "ממשלה פועלית" בראשות מפא"י (יחד עם "אחדות העבודה", מפ"ם והמפד"ל) הביא להקמתה של ועדת שרים בנושא תנועות החסות. בהתאם להמלצת הוועדה הזו החליטה הממשלה בסוף 1958 להעניק "סיוע מוסרי ומעשי לכל תנועות הנוער החלוציות" ולבטל את האיסור על פעילותן בבתי הספר.

תנועות הנוער הציוניות מסוף שנות החמישים עד לראשית שנות השבעים

מתן סיוע מתקציב הממשלה לתנועות הנוער החל כבר ב-1959. ב-1961 הותרה פעילות של תנועות הנוער בבתי הספר היסודיים, וב-1963 היא הותרה גם בבתי הספר העל-יסודיים. בשנים שאהרן ידלין היה סגן שר החינוך (1964-1972), הוסדרה פעילותן של תנועות הנוער בבתי הספר ונעשו צעדים חשובים להענקת סיוע לכל התנועות: הכנת חומרי הדרכה וציוד אור-קולי, הכשרה שיטתית של מדריכים, "מחנות קבע" בשיתוף קק"ל, בינוי ושיפוץ של סניפי התנועות, מתן סיוע מיוחד לשלוש תנועות "הנוער העובד" ("הכללי", הלאומי והדתי) וכן הלאה. לשם כך מונה "מרכז פעולות הצופים ותנועות הנוער" במחלקת הנוער של משרד החינוך, וב-1964 הוקמה "מועצה לענייני תנועות הנוער שליד משרד החינוך" (בראשותו של סגן השר ידלין) אשר כללה נציגים של 11 תנועות הנוער הציוניות. עם זאת, תנועת "הצופים" המשיכה להיות "תנועה ממלכתית" בחסות משרד החינוך (כזו הזוכה לעדיפות בקבלת תקציבים מהממשלה), ומנכ"ל משרד החינוך שימש פורמלית כנשיא "הצופים" (שרצר, ברטוב וריזל, 2016). בהקשר הזה יש להזכיר את המפקדים של תנועות הנוער שנערכו ב-1960 (129,500 חניכים) וב-1963 (191,316 חניכים) לצורך חלוקת התקציבים הממשלתיים לתנועות הנוער. בשנת הלימודים תש"ל התחנכו כ-200,000 ילדים ובני נוער בחינוך המשלים לסוגיו. בהנחה שמספר החניכים בתנועות הנוער גדל מ-1963 עד ל-1970 רק בכמה עשרות אלפים, בעיקר כי חלה התייצבות לאחר תום גלי העלייה של שנות החמישים, אזי מהנתונים עולה כי בראשית שנות השבעים הפער ההיסטורי בין מספר התלמידים בחינוך המשלים לבין מספר החניכים בתנועות הנוער - פער שראשיתו עוד בימי היישוב - נסגר לגמרי כמעט!

אפיון חשוב נוסף של תנועות הנוער דאז הוא התנדבות חניכיהן ל"שנת שירות" - הן בהדרכה בתנועות עצמן, הן בקיבוצים צעירים. בשנות השישים כמחצית מבני הקיבוצים התנדבו לשנת שירות, ומאמצע שנות השישים ואילך "גרעיני בנים" התנדבו במסגרתה למשימות קיבוציות ולאומיות, חלקן באזורי פיתוח. גרעינים של בני קיבוצים ומושבים מתנועת "הנוער העובד והלומד" (גרעיני "עודד") פעלו במשך שנה באזורי פיתוח, ובכך היוו דוגמה לחברי גרעינים עירוניים מ"הנוער העובד והלומד" ובעיקר מ"הצופים". אלה התנדבו לסייע (נוסף על שירותם הצבאי) בדימונה, בירוחם ובבית שמש ונטלו חלק במבצעי "ביעור הבערות" של משרד החינוך באותם המקומות. בתחילת שנות השבעים התמסדה פעילות גרעיני "רעים" של תנועת "הצופים" באזורי פיתוח,

ובהמשך היא התרחבה לאזורים נוספים. גרעינים אלה סימנו את תחילתו של עידן הניסיונות והלבטים באשר ליעדי ההגשמה של תנועות הנוער. שינוי היעדים האלה מהתיישבות לפעילות חינוכית וקהילתית באזורי פיתוח התגבר והבשיל בעשורים הבאים. הלבטים באשר ליעדי ההגשמה השתלבו בבחינה (בעיקר במזכירותיות של תנועות הנוער) של מימוש רעיונות שעניינם "הארכת גיל תנועות הנוער", כלומר פעילות של בוגרי התנועות כעשור לאחר שירותם הצבאי. בנושא זה ניכרה השפעתן והשראתן של תנועות הנוער האחרות היהודיות בתפוצות - "הבונים דרור", "השומר הצעיר" "בני עקיבא", "יהודה הצעיר" (תנועת אחות של "הצופים"), "הנוער הציוני" ותנועות נוספות. בחו"ל השירות הצבאי או הלאומי אינו קוטע את הפעילות בתנועות הנוער, וחברי התנועה המבוגרים מדריכים את הצעירים מהם.

תנועות הנוער הציוניות מראשית שנות השבעים עד לראשית שנות התשעים: התחלות של שינויים ביעדי ההגשמה וניצנים של "תנועות בוגרים"

בין ראשית שנות השבעים לראשית שנות התשעים התחוללו בעולמן של תנועות הנוער הציוניות כמה שינויים ותמורות, חלקם בהמשך לשינויים בעשורים הקודמים. תנועות הנוער התנתקו מיעדי ההגשמה הקיבוציים ה"קלאסיים" (והתנועות הקיבוציות התנתקו מהן), והחלו ניסיונות ראשונים להקמת "תנועות בוגרים" של תנועות הנוער. תנועות הבוגרים ו"הקיבוצים החינוכיים" שלהן הבשילו בהדרגה במהלך שנות התשעים.⁷⁶ באותה התקופה התמסד והתרחב הסיוע הממלכתי של משרד החינוך לתנועות הנוער הציוניות, ובד בבד הוקמה מועצת תנועות הנוער (מת"ן) - מועצה עצמאית שקיימה קשר הדוק עם משרד החינוך, אך לא הייתה חלק ממנו כבעבר.

הסיבות לשינויים ביעדי ההגשמה של תנועות הנוער היו בעיקר חיצוניות - שינויים בתנועות הקיבוציות ובמעמדם בחברה הישראלית ושינויים בתנועות הנוער הקיבוציות. נוסף על הסיבות החיצוניות הללו היו משברים פנימיים בתנועות הנוער, ובמשך זמן רב אלו התלבטו באשר ליעדי ההגשמה שלהן בכלל ובתחום ההתיישבות בפרט. קשריהן הדו-סטריים של תנועות הנוער עם התנועות הקיבוציות החלו להינתק כבר בשנות השבעים: החינוך הקיבוצי איבד מייחודו ומיכולתו "למשוך" את חברי תנועות הנוער החלוציות, ונוסף על

⁷⁶ ראו בספר זה את מאמרו של נעם אבן על אודות שינוי יעדי ההגשמה בתנועות הנוער הציוניות בשנים 1985-2010, כמו גם את מאמרו של אירית ברוך וחגית קליבנסקי על אודות היזמות החברתית-חינוכית של תנועות הנוער כראשיתו של הֶזְנֶק (startup) חברת.

כך התרחבה התופעה של עזיבת בני הקיבוץ. במרבית הקיבוצים שיא המשבר הכלכלי-חברתי היה באמצע שנות השמונים. המהפך הפוליטי ב-1977 הותיר את הקיבוצים ללא עורך פוליטי וכלכלי תומך, ותהליכי ההפרטה והדיפרנציאציה בהם הפחיתו במידה ניכרת את מעורבות הקיבוצים בתנועות הנוער החלוציות "שלהם". המשברים בקיבוץ השפיעו על תוכני ההדרכה ויעדי ההגשמה של חברי תנועות הנוער שבעיר. שנות השירות של בני הקיבוצים (כשליש עד מחצית מהחניכים בתנועות הנוער החלוציות) הוקדשו יותר ויותר למשימות חינוכיות-קהילתיות, כלומר כאלו שאינן התיישבות והדרכה בתנועות הנוער. לשנות השירות החלו להתנדב גם בני מושבים, יישובים קהילתיים וערים, שחלק ניכר מהם היו בעבר חניכי תנועות נוער. כל המתנדבים לשנת שירות (בני קיבוץ ואחרים) החלו להרגיש כי הקיבוץ המופרט אינו רלוונטי עבורם כיעד אטרקטיבי להגשמה. הירידה החדה במספר חברי תנועות הנוער בקרב תלמידי כיתות י"א ו-י"ב, במספר גרעיני הנח"ל והחברים בהם ובמספר ה"מגשימים" שהיו לחברי קיבוץ, הפחיתה עוד יותר את מספר בני הקיבוץ אשר הדריכו בתנועות הנוער ובמזכירותיהן, שכן הקיבוצים לא ראו שכר לעמלם ולא חשו מחויבים לתנועת הנוער כבעבר. חוסר הרלוונטיות של הקיבוץ כיעד להגשמה השפיע בעיקר על תנועות הנוער הקטנות, כמו למשל "המחנות העולים" ו"השומר הצעיר". אלו קטנו עוד יותר, "הוציאו" גרעיני נח"ל בודדים, ורק מעטים מחברי הגרעינים הללו היו לחברי קיבוץ. לא רק הקיבוץ הפחית את תמיכתו הכלכלית במדריכים וב"שליחים" בתנועות הנוער: גם תקציבי התמיכה של שני המקורות העיקריים הנוספים, ההסתדרות הכללית ומשרד החינוך, קוצצו בהדרגה.

שנות השבעים, ובעיקר שנות השמונים, התאפיינו בהתחלות של שינויים ביעדי ההגשמה של תנועות הנוער ובניצנים של "תנועות בוגרים" שלהן. התהליכים שאירעו בתנועות הנוער בקרב בני הקיבוץ, הקדימו את שאירע בסניפי התנועות מחוץ לקיבוץ. בשנות החמישים והשישים "החניכים מהעיר למדו מהחניכים בקיבוץ" בנושאים דוגמת הנהגת שנות השירות והתנדבות גרעיני הבנים לאזורי פיתוח. בשנות השבעים "קבוצות הבחירה" של בני הקיבוצים החלו בשינוי יעדי ההגשמה של תנועות הנוער, ושינויים אלה הובילו להקמת תנועות הבוגרים החל מראשית שנות התשעים.

בשנות השבעים החלה להתפתח בהדרגה "תנועת נוער" קיבוצית של ממש באיחוד הקבוצות והקיבוצים ובקיבוץ המאוחד (בסוף אותו העשור שני הארגונים האלה התאחדו ויצרו את התנועה הקיבוצית המאוחדת [תק"ם]). חלק

קטן מהחברים בתנועת הנוער הקיבוצית הזו השתתפו בגיל הנעורים ב"חוגי בחירה" לימודיים ומשימתיים בחינוך המשלים, מסגרת שסיפקה "פנאי הפגתי" לכל החניכים בה. ב-1986 הגדירה מועצת החינוך של התק"ם את חוגי הבחירה האלה:

קבוצות בחירה (חבורות הגשמה וחוגי מחויבות) המתארגנות כקבוצות אזוריות וארציות [...] שמתגבשות בכיתות י"א-י"ב לקבוצות הגשמה, המיועדות לצאת לשנת שרות משותפת, תוך אפשרות להתגייס כגרעין לצבא ובחינה של הגשמה בדרך חיים שיתופית-קיבוצית באחת המסגרות: קיבוץ האם, קיבוץ אחר (צעיר או ותיק), קיבוץ חדש, קיבוץ עירוני - או כל דרך שיתופית חדשה.

בוועידת התק"ם ב-1991 הוחלט לבטל את "חטיבת בני התק"ם", לצרף את בני התק"ם (אלה מהם שרוצים בכך) לתנועת "הנוער העובד והלומד" ולמסד את חוגי הבחירה באמצעות הקמת "תנועת קבוצות הבחירה" בתוך הנוער העובד והלומד. בתנועת "השומר הצעיר" הקן הקיבוצי המשיך לפעול בשנות השבעים והשמונים במתכונתו המסורתית, אך בהדרגה הונהגו גם בו רכיבים של בחירה אשר תוארו לעיל.

בשנות השבעים, ובעיקר בשנות השמונים, היו התחלות של שינויים ביעדי ההגשמה וניצנים של "תנועות בוגרים" גם מחוץ לקיבוץ. בשנות השבעים תוכנן מסלול הנח"ל "חינוכי" לגרעיני תנועות הנוער, כזה הכולל שנת שירות קבוצתית (ב"חווה הכשרה") ו"פרקי משימה" (באזורי פיתוח), כתחליף להכשרה החקלאית ולהיאחזויות ההתיישבותיות⁷⁷; קבוצה של חניכי "הצופים" יצרה את גרעין הנח"ל הראשון (גרעין "עמרי") שנשלח להגשמה בעיירת פיתוח (מעלות); תנועת "הצופים" יזמה ויישמה את תוכנית של"פ (שמנייות לעיירות פיתוח), שתחילתה בשתי קומונות של חניכי התנועה אשר בשנה האחרונה ללימודיהם התיכוניים למדו לבחינות הבגרות בקריית שמונה ובקריית מלאכי יחד עם תלמידים "מקומיים" (יזמה זו הצליחה, וגם משרד החינוך אימץ אותה). ב-1979 הוקם בשכונת קריית מנחם בירושלים הקיבוץ העירוני הראשון, "ראשית". חוות הכשרה הראשונה של "הנוער העובד והלומד" במסלול החינוכי החדש של הנח"ל הוקמה ב-1981, אולם בשנים שלאחר מכן לא יצאו גרעינים לחוות

77 ראו בספר זה את מאמרה של שלומית קרן על אודות השינויים במסלול השירות הצבאי בנח"ל, כמו גם את מאמרו של אירית ברוק וחגית קליבנסקי על אודות היזמות החברתית-חינוכית של תנועות הנוער.

ההכשרה. רעיון חוות ההכשרה יושם שוב רק לאחר תהליך ממושך של רענון תוכנית ההדרכה וההגשמה התנועתית בשנים 1987-1990. ב-1987 בני קיבוצים ובוגרי תנועות נוער הקימו שני קיבוצים עירוניים נוספים: "תמוז" בבית שמש ו"מגוון" בשדרות. פעילות כל המסגרות הללו של תנועות הנוער באזורי פיתוח התבססה משנות התשעים ואילך.

יגאל אלון, שר החינוך מסוף שנות השישים עד לאמצע 1974, החליט לשדרג את פעילויות תנועות הנוער והחינוך הבלתי-פורמלי. לשם כך הוקם ב-1972 במטה משרד החינוך "אגף הנוער" בראשותו של מיכאל גל. ב-1979 החליף את גל בתפקיד זה אברהם עודד כהן, ולימים הלה היה שותף להחלטה לשדרג את מעמד האגף ל"מינהל חברה ונוער" וגם כיהן כסמנכ"ל משרד החינוך. באותה התקופה "המחלקה לצופים ולתנועות נוער" (ממשיכתן של "מחלקת הנוער" בימי המדינה ושל "לשכת החינוך המשלים והצופיות" בימי היישוב) הרחיבה והעמיקה במגוון דרכים את הסיוע לתנועות הנוער, וזאת כחלק מהסיוע הממשלתי בתחום "נוער וקהילה": בנייה ושיפוץ של סניפים, מתן הכשרה והשתלמויות למדריכים צעירים ומבוגרים, ארגון מחנות ומפעלי קיץ, קיום תוכניות לקידום החינוך וההשכלה בשלוש תנועות "הנוער העובד", תמיכה בפעילויות של תנועות נוער וגרעיניהן באזורי פיתוח, שהתרחבו מאוד בהשוואה לתקופה הקודמת.

בסקירה של התקופה הזו יש להזכיר את ראובן כהנא. יחד עם תמר רפפורט (שניהם מהאוניברסיטה העברית), ותוך כדי שיתוף פעולה הדוק עם אגף הנוער ומנהלו מיכאל גל, פיתח ושכלל כהנא מראשית שנות השבעים ואילך את הדגם המכוון והקנוני של **נעורים והקוד הבלתי-פורמלי** (כהנא, 2007). קוד זה אימץ את מאפייני תנועת הנוער בשנות החמישים, ימים שראובן כהנא ומיכאל גל כיהנו בהם בהנהגות של חטיבות בני הקיבוצים ב"איחוד" ובקיבוץ המאוחד (בהתאמה), והחיל אותם בהדרגה על כלל הפעילויות של אגף הנוער (ובהמשך "מינהל חברה ונוער") - לרבות על אלו של תנועות הבוגרים. הקוד כלל שמונה רכיבים מבניים: (א) וולונטריות; (ב) רב-ממדיות; (ג) סימטריה; (ד) דואליזם; (ה) מורטוריום; (ו) מודולריות; (ז) אינסטרומנטליזם אקספרסיבי - שילוב בין אינסטרומנטליות ל"הפגה"; (ח) סימבוליזם פרגמטי - ייחוס משמעות סמלית לעשייה או להמרה של סמלים למעשים.⁷⁸

מועצת תנועות הנוער (מת"ן) נוסדה ב-1974 ונרשמה כעמותה ב-1982. המועצה אינה חלק ממשרד החינוך, כפי שהיה בשנות השישים, אלא ארגון

78 מאמרה בספר זה של רקפת הימן זהבי בוחן את מאפייני תנועות הנוער כיום על בסיס הקוד הבלתי-פורמלי שכהנא פיתח לפני כמה עשורים.

גג לתנועות הנוער הציוניות בישראל. בשנת 1978 נוספה ל-11 תנועות הנוער מתקופת היישוב ומהעשור הראשון למדינה "תנועת הנוער של האיחוד החקלאי", וב-1979 נוספה תנועת "אריאל" שפרשה מ"בני עקיבא".⁷⁹ בשנות השמונים הוקמו ארגוני נוער – חרדיים, דתיים וערביים, פוליטיים לסוגיהם, חוגי סיירות של הקק"ל ושל החברה להגנת הטבע, נוער מד"א וארגונים נוספים – ואלה ביקשו סיוע מאגף הנוער (ובהמשך ממנהל חברה ונוער). תנועות הנוער החברות במת"ן התנגדו לבקשות הסיוע האלו וטענו שמדובר בארגוני נוער, לא בתנועות נוער. משנות התשעים ואילך נקבעו לארגוני נוער אלה – כמו גם לתנועות הבוגרים של תנועות הנוער, למכינות הקדם-צבאיות ולגרעינים התורניים – תקנות נפרדות לקבלת סיוע ממשרד החינוך (בחלק מהמקרים משרדים ממשלתיים נוספים השתתפו בתקצוב). בשנות השבעים והשמונים היו בתנועות הנוער כ-250,000 חברים, ובפעילויות האחרות של החינוך המשלים מטעם אגף הנוער (בבתי הספר או מחוץ להם) השתתפו כחצי מיליון ילדים ובני נוער. בפעילויות "החינוך המשלים" השתתפו מרבית בני הנוער הלומדים בישראל, וכבר בשנות התשעים מספר המשתתפים בהן היה יותר מכפול ממספר החברים בתנועות הנוער – מגמה הפוכה לזו שאפיינה את תקופת המנדט הבריטי.

תנועות הנוער הציוניות בשנות התשעים ובשני העשורים הראשונים של המאה ה-21: העצמת השינויים ביעדי ההגשמה, הקמת "תנועות הבוגרים", חידוש ועדכון של מפקד תנועות הנוער

סעיף זה דן בשלושת העשורים שבין 1990 ל-2020, ועניינו הוא "היסטוריה עכשווית" (recent history). בסעיף זה מוצגים "מבזקים" בלבד של ההתרחשויות הרלוונטיות, וזאת בשל שלוש סיבות עיקריות: קרבתם לימינו של עשורים אלה מקשה על הניתוח ממרחק הזמן; המאמרים בספר הנוכחי עוסקים בהרחבה בהיבטים רבים ומגוונים של ההתרחשויות בתנועות הנוער בתקופה זו, והדבר מייתר את הצורך לפרט בנושא זה בסקירה הנוכחית; הסיבה העיקרית היא הקושי לעקוב אחר הנעשה, שכן חדשות לבקרים מתחוללים שינויים בתנועות הנוער. לפיכך נסקרים בקצרה להלן רק שינויים במפת תנועות הנוער ושינויים בסיוע שמשרד החינוך מעניק להן (על פי חידוש ועדכון של מפקד תנועות הנוער). השינויים ביעדי ההגשמה הבשילו בעשורים האחרונים. בתנועות הנוער החלוציות (או "הכחולות") השינויים האלה התבטאו בהקמת "תנועות הבוגרים" שלהן, ובתנועות האחרות הם התבטאו בדרכים מגוונות. היווצרות "תנועות

79 מאמרה של חגית הכהן בספר זה עוסק בייסודה ובהתפתחותה של תנועת הנוער "אריאל".

הבוגרים" של תנועות הנוער החלוציות, וייחודה של "תנועת קבוצות הבחירה" של בני הקיבוץ בתוך תנועות הנוער החלוציות, מצריכים עיון מפורט. חוות ההכשרה נועדה להיות הנדבך הבסיסי במסלולן של כל תנועות הבוגרים. "הנוער העובד והלומד" הקים חוות הכשרה ב-1981, אך בשנים הבאות לא היה המשך לכך. רק לאחר תהליך בחינה מקיף בשנים 1987-1990 הוחלט בתנועה זו להקים חוות הכשרה נוספות. תהליך ממושך נדרש גם להקמת תנועת הבוגרים של "הנוער העובד והלומד" בשנים 1993-1994. כפי שצוין לעיל, "חוגי הבחירה" של בני הקיבוץ הוגדרו כבר ב-1986 כקבוצות המתגבשות לקראת הגשמה בקיבוץ, לרבות בקיבוץ עירוני ובכל דרך שיתופית חדשה אחרת. בוועידת התק"ם ב-1991 הוחלט לבטל את חטיבת הבנים ולעשותה ל"תנועת הנוער קבוצות הבחירה". זו דמתה לחטיבות בני הקיבוץ ב"נוער העובד והלומד" שקדמו לה, וכבר ב-1991 היא כללה תנועת בוגרים. בשנים 1997-1998 גם תנועת "המחנות העולים" הקימה תנועת בוגרים.

לקראת סוף שנות התשעים פרשו קבוצות הבחירה מ"הנוער העובד והלומד" ושאפו להיבדל ממנה. מרכז קבוצות הבחירה השתכן ב"מדרשה" באורנים, שכן זו חיפשה דור המשך. בוגרי קבוצות הבחירה פעלו חינוכית וקהילתית באזורי פיתוח בסביבת אורנים. הם חיו בקומונות של מתנדבים לשנת שירות ועסקו במדרשה (יום וחצי בשבוע) בלמידה של מקורות יהודיים-ציוניים, חברתיים-פוליטיים וקיבוציים. חלק מבוגרי קבוצות הבחירה הצטרפו במתכונת דומה לאחד הקיבוצים העירוניים, אחרים סיימו את השירות הצבאי והצטרפו לקיבוצים עירוניים וחינוכיים. מתכונת ייחודית נוספת שאפיינה את דרכם של בוגרי קבוצות הבחירה בסוף שנות השמונים ובראשית שנות התשעים, הייתה התגייסות למסלול "ראשית בגולני" - מסלול צבאי אשר יזמו חברי הקיבוץ העירוני "ראשית" שבירושלים. מסלול זה התקיים במסגרות הרגילות (האינטגרטיביות חברתית) של חטיבת גולני, והוא הוליד את בני הקיבוץ מקבוצות הבחירה - יחד עם בני "ישראל השנייה" - לתפקידי פיקוד. לאחר התפצלותו של קיבוץ "ראשית", והקמתו ב-1992 בירושלים של הקיבוץ העירוני "בית ישראל", המסלול הזה הועבר לאחריותו של הקיבוץ העירוני החדש (והוא מתקיים בו גם כיום).

בשנות התשעים פעילות התנועתית העיקרית של קבוצות הבחירה התקיימה בצפון הארץ, ועם הזמן היא התרחבה גם לקיבוצי "השומר הצעיר" ואף התקיימה מחוץ לקיבוצים. בשנת 2001 התאחדו "קבוצות הבחירה" עם "המחנות העולים", ובשנים 2004-2005 התאחדו גם תנועות הבוגרים שלהן ("השומר הצעיר" ו"המחנות העולים"). על מנת להיבדל מ"המדרשה" שבאורנים "קבוצות הבחירה

של המחנות העולים" העבירו את מרכז פעילותן אל "הבית הגדול" בשומריה שבמשמר העמק - המוסד החינוכי הראשון של "השומר הצעיר". בהמשך עברו לקיבוץ המחנכים שבמגדל העמק, ומשם לנצרת עילית (כיום נוף הגליל). תנועת הבוגרים של "השומר הצעיר", לרבות בני קיבוץ שלפני כן לעיתים השתייכו (ולעיתים לא) לקינים הקיבוציים של תנועת הנוער, כמה רק בשנים 2003-2004. "הבונים דרור", תנועת אחות של "הנוער העובד והלומד" שהיוותה דגם לחיקוי ומקור השראה לה ולשאר התנועות הכחולות, כללה תנועת בוגרים בחו"ל מקדמת דנא. לפיכך בוגריה שעלו לישראל, הכירו מלכתחילה את המבנה התנועתי הרב-גילי הזה.

תנועות הבוגרים הכחולות - של "הנוער העובד והלומד", "המחנות העולים", "השומר הצעיר" ו"הבונים דרור" (בישראל) - הן חלק מהקבוצות השיתופיות החדשות בישראל. אלו כוללות גם את הקיבוצים העירוניים שצוינו לעיל: חלק ניכר מחבריהם הם בוגרי תנועות הנוער החלוציות, וחברי התנועות האלו מתחנכים בהם ומקימים גרעינים בתוכם. תנועות הבוגרים הכחולות מונות מאות רבות של חברים - החל בצעירים לפני שירותם הצבאי וכלה במבוגרים בשנות הארבעים לחייהם. קשה לדעת את מניינם המדויק, שכן הוא משתנה תדיר; ההנחה הרווחת היא שהן כוללות כ-1,500 חברים לפני שירותם הצבאי וכ-1,000 חברים לאחר השירות הצבאי. בתנועות האלו מתקיימות עשרות חוות הכשרה, ובאלו שוהים ב"שנת שירות מוקדמת" קבוצתית צעירים בני 18-19 (לאחר סיום לימודיהם בכיתה י"ב ולפני שירותם הצבאי). הצעירות שבגרעיני הנח"ל של התנועות הללו ושל תנועות נוספות פועלות באזורי פיתוח בתחומים חינוכיים וקהילתיים מגוונים (ב"פרקי המשימה" שבמסלול הנח"ל). חלק ניכר מחברי תנועות הבוגרים הכחולות שסיימו את שירותם בצבא, מצטרפים ל"קיבוצים חינוכיים". בקיבוצים האלה אין ענפי חקלאות ותעשייה כבקיבוצים ה"קלאסיים", וחבריהם מתפרנסים בעיקר ממתן שירותים חינוכיים וקהילתיים בלת-פורמליים למיניהם לתנועות נוער, למוסדות תרבותיים ולמוזאונים, לבתי ספר על-יסודיים (שירותים בתחום החינוך החברתי) ולקהילות באזוריהם. אותם הקיבוצים החינוכיים משמשים כמרכז חינוכי-רעיוני לתנועות הנוער שצמחו בהן (לרבות הדרכה וריכוז של החניכים בתנועות הנוער), וחבריהם מקיימים קשרים עם "קומונות" שיתופיות של בוגרי צבא באזורי פיתוח ברחבי הארץ (עשרות קומונות כאלו קיימות בתנועת "הנוער העובד והלומד", ואילו בשאר התנועות הכחולות יש רק קומונות בודדות). הודות לכך חניכי תנועות הנוער הכחולות

נהנים מהנהגה בוגרת וממדריכים שחלקם סיימו את הלימודים התיכוניים והשירות הצבאי. רביד (הקיבוץ החינוכי הראשון שנוסד ב-1994), אשבל (הוקם ב-1997) ובעבר גם חנתון הם קיבוצים חינוכיים סמוכים בגליל התחתון שחבריהם משתייכים לתנועת "הנוער העובד והלומד". נערן שבבקעת הירדן הוא קיבוץ חינוכי אשר הוקם מחדש ב-1999; חבריו משתייכים לתנועת "המחנות העולים" שהתאחדה עם "קבוצות הבחירה", וקיים קשר בינו לבין קיבוץ המחנכים משעול שבנוף הגליל (נצרת עילית). קיבוץ פלך של חברי "השומר הצעיר" פועל כקיבוץ חינוכי בגליל המערבי מ-2003; קדמו לכך ניסיונות כושלים "להחיות" את קיבוץ כרם שלום שבנגב המערבי במתכונת דומה. בדומה לקומונות של התנועות החלוציות "הכחולות", הקיבוצים החינוכיים נמצאים בפריפריה (גאוגרפית). אלה קיבוצים שלא הצליחו במתכונת החקלאית-תעשייתית הקלאסית, וחלקם היו בעבר היאחזויות נח"ל.⁸⁰

הקיבוצים החינוכיים והעירוניים מונים עשרות בודדות של חברים וילדים. בחיי היום-יום הם מתנהלים כ"קיבוץ של קבוצות", או "קיבוץ שיזורי": כמה "קבוצות אינטימיות" המונות כעשרה עד 15 חברים - יחידים, זוגות ומשפחות - מתגוררות בקומונות, מחליטות על דרכי השיתוף והשוויון הכלכלי בתוכן וקובעות (כל הקבוצות ביחד) את אופן ההתנהלות של הקיבוץ השיזורי הכולל. השאיפה האידאולוגית של החברים היא לחזור מהקיבוצים המתחדשים, המתוקננים והדיפרנציאליים כלכלית אל העדה הקיבוצית האינטימית "של פעם".

בהקשר הזה כדאי לציין שני שילובים בין דגם הקיבוץ העירוני לדגם הקיבוץ החינוכי. החברים בקיבוצים אלה (קיבוצים של קבוצות) חיפשו ומחפשים דרכים להגשמת יעדיהם החינוכיים-קהילתיים והשיתופיים, ומתכונתם הסופית של הקיבוצים הללו טרם עוצבה. דוגמה אחת לשילוב כזה מספק קיבוץ המחנכים "משעול" שבנוף הגליל (נצרת עילית), אשר החל להיווצר במגדל העמק ב-1998. בקיבוץ עירוני וחינוכי (של קבוצות) זה גרו שבע קומונות - כמה קומונות של "המחנות העולים", כמה של "קבוצות הבחירה" וקומונה של "הבונים דרור". עם יצירת תנועת "קבוצות הבחירה של המחנות העולים" הצטרף קיבוץ נערן למגדל העמק, ובקיבוץ נעמ"ה (נערן ומגדל העמק) היה המרכז החינוכי-רעיוני של התנועה שהתאחדה. ב-2011 עברו חברי קיבוץ המחנכים העירוני (שמו שונה

80 נוסף על כך היו וישנן עדיין קבוצות שיתופיות עצמאיות הפועלות באזורי מצוקה עירוניים. חלקן מקיימות קשרים הדוקים עם גופים דוגמת הקק"ל, אך לחלקן זיקה למרכז בינ"ה של התנועה הקיבוצית הנמצא ברמת אפעל.

מנעמ"ה ל"משעול") לנצרת עילית (כיום נוף הגליל). זהו קיבוץ ייחודי המשלב בין תפיסות ופרקטיקות של שני דגמים (עירוני וחינוכי) של הקבוצות השיתופיות החדשות.

קיבוץ חינוכי נוסף שעומד להיות קיבוץ עירוני הוא קיבוץ המחנכים "אמיתי". הוא הוקם בגבעת חביבה ב-2012 לאחר פילוג שחל בתנועת הבוגרים של "השומר הצעיר" ובקיבוץ החינוכי שלה פלך. חברי פלך הגדירו את עצמם כ"זרם שומרי" בתנועת הבוגרים, כזה המבקש למצוא דרך קיבוצית מתחדשת שתאפשר לקיבוצי "השומר הצעיר" לחזור לערכי התנועה המקוריים - שיתופיות ושוויון (גם אם בצורה אחרת, כיוון שהמשבר הכלכלי בשנות השמונים גרם למרבית קיבוצי הקיבוץ הארצי להשתנות ולהיות לקיבוצים מתחדשים ודיפרנציאליים). זרם זה מקיים קשרים עם קומונות בצפון הארץ (בגליל, בחיפה ובמקומות נוספים), ויחד איתן פעיל ב"פרדס" - מרכז לחינוך ערכי אשר מתמקד בתחומי היהדות הפלורליסטית, הציונות והחברה ופועל בקרב כלל הציבור הישראלי. תנועת הבוגרים של "השומר הצעיר" הקימה בגבעת חביבה את קיבוץ המחנכים אמיתי אשר משתייך ל"זרם הדמוקרטי" בתנועה. יחד עם חברים בקומונות בוגרים נוספות חברי הקיבוץ מתמקדים בהדרכה בתנועת "השומר הצעיר", ובעיקר במיזמים חינוכיים וקהילתיים: פעילות בחמישה-עשר בתי נוער ברשת "נחשונים" המסייעים לנוער בסיכון באזורי מצוקה ברחבי הארץ, ריכוז חברתי והדרכה במגוון יישובים ואזורים, פעילות בנושא השואה במרכז מורשת שבגבעת חביבה ובמוזאון "משואה לתקומה" שבקיבוץ יד מרדכי, פעילות ב"פסיפס" - מרכז חינוכי לחשיבה ערכית אשר מסייע למוסדות חינוך פורמליים ובלתי-פורמליים לגבש שיטות הדרכה מגוונות המבטאות את ערכיהם. קיבוץ אמיתי מתעתד לעבור מגבעת חביבה לחריש, עיר חדשה הנבנית בסמוך לה, ולהקים בה קיבוץ מחנכים עירוני הדומה לקיבוץ משעול. בוגרי "השומר הצעיר" גם פועלים להקמת שני קיבוצי מחנכים עירוניים נוספים (קיבוצים של קבוצות): הראשון הוא קהילת רעות אשר חברה מתגוררים מ-2015 בהדר הכרמל שבחיפה, והשני הוא קיבוץ רות השוכן מ-2016 בפנימיית "צפית" שבקיבוץ כפר מנחם ובקריית חיים שליד חיפה. המטרה היא להקים קיבוצי מחנכים נוספים של בוגרי "השומר הצעיר", קיבוצים של קבוצות או קומונות שיפעלו בעיקר בתנועת "השומר הצעיר" ובאזורי מצוקה. ניר מיכאלי (2007) חקר את כלל הקבוצות השיתופיות החדשות בישראל וקיבץ את מאפייניהן לדגם (מודל) המציג שלושה עקרונות מרכזיים: (א) "הקבוצה השיתופית" (בניגוד לקיבוץ המסורתי) היא המקור לעיצוב

האדם והחברה; (ב) הפעילות החינוכית מבוססת על יסודות משימתיים בלתי-פורמליים; (ג) הוויית החיים של השיתופיות המשימתית כוללת שיתוף וחברות ספונטניים, והיא מאפשרת לפקט לממש את רצונותיו ללא כפייה קבוצתית. על מנת להשלים את הדיון בתנועות הבוגרים של תנועות הנוער החלוציות יש לבחון עוד כמה מאפיינים המשותפים להן, כמו גם את ההבדל בינן לבין תנועות הנוער האחרות. חלק מהפעילויות של הקיבוצים החינוכיים והקומונות התנועתיות מתקיימות באמצעות עמותות או מרכזים: מרכזים דוגמת "פרדס" ו"פסיפס" הם אמצעי לניהול פעילות ייחודית בתחומי תוכן יהודיים-פלורליסטיים וחברתיים, וזאת בדומה לשימוש של הקיבוצים העירוניים בעמותות למיניהן. בכל תנועות הבוגרים יש לימוד עצמי פנימי של מקורות יהודיים וציוניים-סוציאליסטיים, בדרך כלל בתדירות של אחת לשבוע או לשבועיים. אם בעבר יחסן של תנועות הבוגרים ללימודים באקדמיה היה שלילי, הרי המצב השתנה כשנמצאו מסלולי לימודים ייחודיים לחבריהן. המסלול הראשון היה השתתפות בתוכנית "החממה ליזמות חינוכית-חברתית" אשר פעלה במסגרת המכון לחינוך דמוקרטי שבסמינר הקיבוצים בתל-אביב. התוכנית הייתה פתוחה גם לסטודנטים נוספים, והיא נועדה לסייע בפיתוח קבוצות של מחנכים צעירים שיקדמו יחדיו מוסדות חינוך נחשלים. בהמשך הוקמו במכללת בית ברל "בתי מדרש למורי ע"ם" - תוכניות סגורות המיועדות רק לחברי תנועות הבוגרים החלוציות. כיום אלו הן "תוכניות הדגל" של שלוש תנועות הבוגרים החלוציות, והן מקנות לבוגריהן תואר "בוגר בחינוך" (B.Ed.) ותעודת הוראה. בית מדרש דומה הוקם במכללת גורדון בחיפה. בתי המדרש האלה מתמקדים בחיי השיתוף ובתכנים הנלמדים גם במסגרות הפנימיות, ובעיקר בהכשרה חינוכית וקהילתית. חלק מההכשרה הזו מתקיימת במכללות לחינוך, וחלק ניכר ממנה מתקיים בקומונות ובמקומות העבודה של הלומדים החברים בתנועות הבוגרים (החלק היחסי של נקודות זכות עבור הפרקטיקה גדול משמעותית מהמקובל בתוכניות האקדמיות הרגילות). שתי תוכניות ייחודיות מתקיימות גם באוניברסיטת חיפה ובמכללת אורנים (של התנועה הקיבוצית). רבים מהחברים בתנועות הבוגרים ובקיבוציהן שבצפון לומדים לתואר ראשון באוניברסיטת חיפה בתוכנית הייחודית "חכמ"ה (חברה, כלכלה, מחשבה, היסטוריה). יחד עם מרצים שהשקפתם הסוציאל-דמוקרטית דומה לשלהם, ובראשם פרופ' דני גוטוויין, החברים בתנועות הבוגרים מגבשים מסלולי לימודים חלופיים בתחומים אלה ולומדים בחוג נוסף. בדרך כלל חוג זה מתאפיין באופי חברתי-קהילתי - כלכלה, חינוך, משפטים, סוציולוגיה או אומנות.

גם בבתי המדרש המיועדים לחברי תנועות הבוגרים החלוציות שותפים הלומדים בקביעת תוכנית הלימודים ובדרכי הערכתה (טימור, 2014). במכללת אורנים ובמכללות נוספות להכשרת מורים מתקיימות תוכניות לימודים המעניקות לבוגריהן תואר "בוגר בחינוך" (B.Ed.) בחינוך בלתי-פורמלי וקהילתי ותעודת "עובד חינוך בלתי-פורמלי" מטעם משרד החינוך. גם בתוכניות האלו משתתפים חברים בתנועות הבוגרים ברחבי הארץ. חלק ניכר מחברי הקיבוצים החינוכיים למדו מהנעשה בקיבוצים העירוניים, ולפיכך מתאפשרת בהם התפתחות אקדמית אישית לא רק בתחומי חינוך וקהילה.

בוגרי תנועות הנוער הכחולות דוגלים בהפרדה בין תנועת הנוער לבין תנועת הבוגרים. כך למשל תנועת הבוגרים של "הנוער העובד והלומד" קרויה "דרור ישראל", תנועת הבוגרים של "השומר הצעיר" מוגדרת כ"תנועת חיים" ותנועת הבוגרים של "המחנות העולים" קרויה "חוג הבוגרים". יעדי ההגשמה של תנועות אלו נתפסים כ"דרך לחיים", וזו מתקיימת בקבוצות שמקימות יחדיו קיבוצים שיזוריים. גם יעדי ההגשמה של שאר תנועות הנוער, ובעיקר של שתי הגדולות בהן - "הצופים" ו"בני עקיבא" - הם בעיקר חינוכיים-קהילתיים. יעדים אלה מתמקדים בהדרכה בתנועת הנוער ובפעילות באזורי מצוקה ובפריפריה (גאוגרפית וחברתית). יעדי התנועות האלו הם קבוצתיים בשלב של "שנת השירות" (השנה שלפני השירות הצבאי או הלאומי) ואישיים בשלב שלאחר סיום השירות הצבאי או הלאומי. בחלק מהתנועות האלו החלו בהקמת קבוצות המשך ותנועות בוגרים שרמת השותפות הכלכלית בהן מעטה למדי, וההתמקדות היא בפעילויות החינוכיות-קהילתיות במקומות מגוריהם של הבוגרים - כמו למשל בגרעינים התורניים של "בני עקיבא" הפזורים ברחבי הארץ.

משרד החינוך הגדיל והעמיק את תמיכתו בתנועות הנוער תוך כדי חיזוק הקשרים השוטפים שלו עם מת"ן (מועצת תנועות הנוער), הארגון המייצג את תנועות הנוער אשר נוסד כבר ב-1974 ונרשם כעמותה ב-1982. חידוש ועדכון מפקד תנועות הנוער היה תנאי הכרחי להגדלת הסיוע הכספי ולחלוקתו הצודקת בין התנועות. בשלהי שנות התשעים נקבעה לראשונה תקנה המופיעה בבסיס התקציב של מינהל חברה ונוער במשרד החינוך, שעניינה הוא חלוקת כספי התמיכה בתנועות הנוער. תקנה זו הסתמכה על שני המפקדים שנערכו ב-1960 וב-1963 ועל מפקד שנערך ב-1996, והטענה הייתה כי אלה אינם מייצגים את השינויים בעולמן של תנועות הנוער בישראל ובמספר חבריהן, שרק לפיו נקבעה תמיכת משרד החינוך. בהתאם לכך שרת החינוך לימור לבנת ומנכ"לית משרדה

רונית תירוש מינו ועדה בראשות פרופ' רינה שפירא "לבדיקת מאפייני תנועות הנוער כבסיס לקריטריוני הקצאה", וזו התבקשה לקבוע קריטריונים מעודכנים להכרה בתנועות הנוער ולתקצובן (דוח ועדת שפירא, 2003). הוועדה כללה מומחים וחוקרים של תנועות הנוער והחינוך הבלתי-פורמלי. בשל המחסור במחקרים עדכניים עסקה הוועדה במחקרי "שדה" מדגמיים, ובהתבסס עליהם ועל מומחיותם וניסיונם של חברי הוועדה ניסחה עקרונות להבחנה בין תנועות נוער לבין ארגוני נוער⁸¹ (אלה מבוססים על עקרונות מגילת העצמאות). בדוח הוועדה (שם) מוגדרים "העקרונות המהותיים הערכיים והחינוכיים-חברתיים" של תנועות נוער בהווה: הזדהות עם עקרונות מגילת העצמאות; חינוך לקיום בחברה דמוקרטית ליברלית; מעורבות, אחריות ומחויבות חברתית-קהילתית; חינוך למחויבות חברתית; סובלנות לאחר ולשונה כפרטים וכקבוצות; מימוש עצמי חברתי ואישי; וייחודיות של התנועה בזיהוי האידאולוגי-פוליטי שלה. כמו כן הוגדרו "העקרונות הארגוניים והמבניים" של תנועת נוער: מבנה ארצי המבוסס על סניפים מקומיים; טווח גילים מורחב, החל בגיל 9-10 וכלה בגיל גיוס (19 עד 20); ארגון וולונטרי; הכשרה להדרכה ולהנהגה⁸² במרכזי הדרכה והשתלמות, וזאת בהתאם לעיקרון של "נוער מחנך נוער" (מדריכים צעירים) ותוך כדי שמירה על מאפייני החינוך הבלתי-פורמלי. בהתאם לעקרונות האלה ביטלה הוועדה את המעמד הייחודי והבלעדי של הסתדרות הצופים - "תנועה ממלכתית ציונית" שאין לה זיקה לארגון פוליטי, ומשרד החינוך מהווה חלק מהנהלתה - ואת התקציבים המוגדלים שזו קיבלה בגלל מעמדה, למרות שהיא הסתייעה רבות ברשויות המקומיות שראשיתהן הם אישים פוליטיים. הוועדה גם החליטה להכיר בתנועות נוער שאינן חברות במת"ן ואינן ציוניות (חרדיות או ערביות) אם אלו יעמדו בקריטריונים, כלומר יקבלו את העקרונות המהותיים והארגוניים שלעיל. שרת החינוך ומנכ"לית המשרד קיבלו את המלצות הוועדה, והוקמה ועדה ליישום המלצותיה. בהתאם להמלצות חודשו מפקדי תנועות הנוער ב-2005, ואחת לכמה שנים הם נערכים בידי ראמ"ה (הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך - רשות עצמאית פנים-ממשלתית הפועלת מחוץ למשרד החינוך).

תנועות הנוער בכלל ומת"ן בפרט קיבלו את הסדרי התקצוב החדשים לאחר מאבקים פוליטיים, ציבוריים ומשפטיים עם מחלקת תנועות הנוער במינהל חברה

81 במאמרו של ניר מיכאלי בספר זה נדון ההבדל בין תנועות נוער לארגוני נוער.

82 ראו בספר זה את מאמרו של אבי בורגר על אודות מודל המנהיגות בתנועות הנוער, הנשען על תאוריות בתחום מדעי ההתנהגות.

ונוער שבמשרד החינוך. מאבקים אלה נמשכו שנים אחדות. מת"ן לא הסכימה שההקצאה לתנועות החרדיות והערביות תהיה על חשבון ההקצאה לתנועות הציוניות, ופעילותה אכן הביאה להגדלת ה"עוגה" התקציבית. הסתדרות הצופים מחתה על הסרת "ממלכתיותה" (ואובדן התקצוב שבצידה), וחלק מהתנועות האחרות - בעיקר החרדיות - נאבקו על קבלת הכרה בהן כתנועות נוער בהתאם לתבחינים החדשים. בהתאם להמלצות שבדוח הוועדה מת"ן עצמה תוקצבה כארגון גג מייצג, והודות לכך התאפשר לה לקיים מיזמים בארץ ובחו"ל.⁸³¹⁶ שיתוף הפעולה של מת"ן עם מחלקת תנועות הנוער שבמשרד החינוך עוגן ב-2005 ב"אמנת תנועות הנוער", אמנה שחתמו עליה שרת החינוך ויושבי הראש של המרכז לשלטון מקומי ומרכז המועצות האזוריות (אבן, 2014, עמ' 194). במת"ן חברות תנועות הנוער "אריאל", "הנוער הלאומי - בית"ר" (תנועה זו נוצרה ב-2012 מאיחוד בין "הנוער העובד הלאומי" לבין בית"ר), "בני עקיבא", תנועת הנוער של "האיחוד החקלאי", "המחנות העולים", "הנוער העובד והלומד", "הצופים", "השומר הצעיר", "המכבי הצעיר", "עזרא" ו"הנוער הדרוזי" (האחרונה הוקמה ב-2001 ופעילה בכל יישובי הדרוזים בישראל). "הסתדרות הנוער הדתי העובד והלומד" ו"הנוער הציוני" הן תנועות נוער ציוניות שאינן חברות במת"ן. גם התנועות החרדיות "בנות בתיה" (תנועה שהוקמה כמסגרת לחינוך משלים לבנות חרדיות הלומדות ברשת בתי הספר "בית יעקב"), "היכלי ענ"ג" (תנועת נוער המיועדת לבנות חסידות גור), "פרחי הדגל" ו"צבאות השם", כמו גם "תנועת הנוער הערבי בישראל", אינן חברות במת"ן. בהקשר הזה יש להוסיף שתנועת "הצופים הערבים והדרוזים" היא חלק מהתאחדות הצופים והצופות בישראל (שם, עמ' 180-196, 222-240). תנועות אלו פונות בנפרד למחלקת תנועות הנוער שבמשרד החינוך ומבקשות תמיכה, אך לא תמיד הן עומדות בקריטריונים הנדרשים אשר ראמ"ה בוחנת (קריטריונים מספריים ותוכניים ברורים). ב-2017 פרסמה ראמ"ה כי בתנועות הנוער יש למעלה מ-250 אלף חניכים. דומה כי הפער בין מספר זה לבין הכמות הכפולה של המשתתפים בפעילויות הבלתי-פורמליות האחרות של מינהל חברה ונוער גדל במידת מה בשל תוספת המסגרות שהמינהל מתקצב את פעילותן.

83 ראו בספר זה את המאמרים על אודות מת"ן, תולדותיה ומיזמיה שכתבו שלומית רונן ליבנה; אדם הישראלי; שרה פאר, דפנה גולדמן ובלה יעבץ; רועי תשובה; ואורית תמרי-שליאכטר ויפעת קליין.

סיכום: מן העבר והווה - אל העתיד

מהסקירה של למעלה מ-100 שנות פעילות של תנועות הנוער באירופה, בארץ ישראל המנדטורית ובמדינת ישראל עולים כמה לקחים ותובנות שאפשר להסתייע בהם בתכנון עתידי:

- סוגיית הגיל העסיקה את תנועות הנוער כבר מראשית דרכן. האם כדאי להתרכז בילדים, בבני הנוער או בצעירים שסיימו את לימודיהם בבית הספר העל-יסודי? בתנועות הנוער בני נוער מדריכים ילדים וצעירים מדריכים נערים, וזאת על מנת שהפרש הגילים בין המדריכים למודרכים יהיה קטן למדי. רצף הגילים התנועתי הזה נקטע בארץ ישראל ובמדינת ישראל בגין השירות הצבאי. בהכשרות הפלמ"ח ובגרעיני הנח"ל התאפשר פתרון חלקי בלבד לבעיה, כיוון שמרבית זמנם של החברים במסגרות אלו הוקדש לשירות הצבאי. רק משנות התשעים ואילך התאפשרה הארכת גיל החברות בתנועות הנוער, וזאת בשל ניתוק הקשר בין התנועות הקיבוציות לתנועות הנוער שלהן ושינוי יעדי ההגשמה - מהתיישבות בקיבוצים ובמושבים לעשייה חינוכית קהילתית. הקמת תנועות הבוגרים של תנועות הנוער החלוציות אפשרה את המפנה החשוב הזה, מפנה שנעשה גם בהשראת תנועות הנוער ה"אחיות" בתפוצות. העובדה שגם "הצופים", "בני עקיבא" ותנועות נוער נוספות מחפשות דרכים להמשיך בפעילות לאחר השירות הצבאי והלאומי, מלמדת כי זהו הכיוון העתידי של תנועות הנוער.
- תנועות הנוער היהודיות באירופה הושפעו מתנועת הנוער הגרמנית החופשית ומהצופיות הבריטית, והן השפיעו על תנועות הנוער הארץ-ישראליות והישראליות. בני הקיבוץ היו הראשונים שהחלו בתהליך של שינוי יעדי ההגשמה והקמת תנועות הבוגרים: הם הנהיגו את שנות השירות, הקימו גרעיני בנים המיועדים לאזורי פיתוח וייסדו את קבוצות הבחירה. תנועות הבוגרים השפיעו בתחום זה על שאר תנועות הנוער, ותנועות הבוגרים של "הנוער העובד והלומד" שקרויה היום "דרור ישראל", הניעה את התהליך של הארכת גיל החברות בשאר התנועות הכחולות. דומה כי כיום יזמות ופריצת דרך נחשנית הן דבר הכרחי, ועל אלו להתרחש בדרך שכל תהליכי השינוי שלעיל התנהלו בה: שילוב בין יוזמה "מלמטה למעלה" (bottom-up) ליוזמה "מלמעלה למטה" (top-down). היעדים של שנות השירות הנוספות (ראשיתן בתנועות הקיבוציות בשנות החמישים) התגונו, וכיום שנת שירות נוספת היא חלק אינטגרלי ממסלולי הנח"ל החינוכי. יתרה מזאת,

- הרעיון מיושם במסגרות נוספות (כמו למשל במכינות הקדם-צבאיות) - צה"ל והגופים האזרחיים למיניהם תומכים בו, כיוון שהודות לו הם נהנים מכוח מסייע איכותי ומחויב. גם תקנות התקציב הממשלתי התומכות בשנות השירות הנוספות הסתעפו וגדלו. שתי מסקנות מתבקשות מכך: (א) גיוון והגדלה של מספר הגופים אשר מאמצים את רעיון שנות השירות הנוספות והתאמה של תקנות התמיכה בהם; (ב) תחילת ה"שירות" לסוגיו - בתנועות הנוער, כמו גם בארגוני הנוער ובבתי הספר העל-יסודיים - לא כ"מחויבות לקהילה" במהלך הלימודים בכיתה י' בלבד, אלא כחלק מתוכניות הדרכה ולימודים הנמשכות כמה שנים לפחות. "למידת שירות" (service learning) כזו משלבת בין חינוך פורמלי לחינוך בלתי-פורמלי: היא מקובלת בבתי ספר, במכללות ובאוניברסיטאות בעולם (Annette, 2008), והיא הייתה ועודנה קיימת חלקית בארץ בחינוך הקיבוצי-התיישבותי ובתנועות הנוער שלו.
- בתקופת היישוב ה"מעין ממלכתית" ובימי המדינה החסות וההתמיכה הממלכתית ניתנו רק להסתדרות הצופים (יש לציין שבשנים 1951-1955 גם "התנועה המאוחדת" הייתה תנועת חסות); משנות השישים של המאה ה-20 עד לתום אותה המאה "הצופים" הועדפה תקציבית על פני שאר תנועות הנוער. סוגיה זו העסיקה רבות את תנועות הנוער וארגוני הנוער ואף העכירה את היחסים ביניהן. דומה שבעתיד נדרשים עדכונים אחת לפרק זמן קבוע לתבחינים (קריטריונים) אשר קבעה ועדת שפירא ב-2003, כמו גם הכרה בתנועות נוער ערביות וחרדיות העומדות בהם (כדי לשלבן יותר בחברה הישראלית ברוח מגילת העצמאות). יש לקבוע תקנות נוספות למסגרות הבלתי-פורמליות הקיימות והמתחדשות, ודרוש שיתוף פעולה פורה בין מת"ן ושאר ארגוני הגג של מסגרות אלו לבין מינהל חברה ונוער שבמשרד החינוך, לרשויות המקומיות ולמשרדים הממשלתיים הרלוונטיים.
 - בשנות השבעים של המאה ה-20 ראובן כהנא ותמר רפופורט (יחד עם מיכאל גל) היטיבו לחקור וליישם את קוד החינוך הבלתי-פורמלי, קוד שהם הכירו מימיהם בתנועות הנוער, במסגרות למיניהן של החינוך המשלים. החוקרים ראו בתנועות הנוער "טיפוס אידאלי", אך טענו כי החסות וההתמיכה הממשלתיות צריכות להינתן גם ל"תנועות למען הנוער" שבעיקר מבוגרים מפעילים אותן. באופן דומה יש לתמוך גם בארגוני נוער המצויים על "הרצף הבלתי-פורמלי", קרי ארגונים שאינם תנועות נוער על כל מאפייניהן.
 - תנועות הנוער (היהודיות) הארץ-ישראליות והישראליות יצרו יחד עם מסגרות החינוך המשלים למיניהן דגם חינוכי שעיקרו פדגוגיה בלתי-

פורמלית ייחודית. התכנים והמטרות של דגם זה לאומיים וחברתיים, אך הם כוללים גם פעילויות פנאי חיוביות ומהנות. קיים קשר בין מסגרותיו וארגונו לבין חברת המבוגרים וסוכני החינוך העיקריים - המשפחה, בית הספר, הסביבה החברתית ומערכת החינוך הלאומית (דרור, 2015). את הדגם הזה אפשר לפתח, לעדכן ולשפר בעתיד.

אלה היו כשלושים עמודים על 100 שנות פעילות של תנועות הנוער בישראל - בעבר, בהווה, ויש לקוות שגם בעתיד. תנועות הנוער היו, הינן ותהיינה גם בעתיד בבחינת עמוד האש ההולך לפני המחנה הישראלי.

מקורות

- אבן, נ' (2014). לחנך ל"ערכים" ולא ל"צורות": המסע אל ההגשמה החדשה בתנועות הנוער. רמת אפעל: מועצת תנועות הנוער.
- אדלר, ח' (1962). תנועת הנוער בחברה הישראלית. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, המחלקה לנוער; מוסד סאלד למען הילד והנוער.
- אלבום-דרור, ר' (1996). "הוא הולך ובא, מקרבנו הוא בא העברי החדש": על תרבות הנוער של העליות הראשונות. אלפיים, 12, 104-135.
- בר-לב, מ' (1995א). היסודות האידיאולוגיים של "ברית חשמונאים". בתוך ח' גניזי (עורך), **דת ומחתרת בארץ ישראל בתקופת המנדט** (עמ' 155-183). רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, המכון לחקר המחתרות ע"ש מנחם בגין.
- בר-לב, מ' (1995ב). נסיון ההתיישבות של תנועות הנוער ברית החשמונאים. **קתדרה**, 75, 141-121.
- גת, ר' (1974). **תנועות הנוער של א"י העובדת 1930-1945: דרך התהוותן ומעורבותן הפוליטית**. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב.
- דוח ועדת שפירא (2003). דו"ח הוועדה לבדיקת מאפייני תנועות הנוער **כבסיס לקריטריוני הקצאה**. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.
- דרור, י' (2007). החינוך הבלתי פורמלי של הנוער ב"ישוב" ובמדינת ישראל. בתוך ש' רומי ומ' שמידע (עורכים), **החינוך הבלתי פורמלי במציאות משתנה** (עמ' 29-71). ירושלים: מאגנס.
- דרור, י' (2009). תנועות הנוער ה'חלוציות' ותנועות הבוגרים'. בתוך א' בן-רפאל ומ' טופל (עורכים), **הקיבוץ על דרכים מתפצלות** (עמ' 173-189). ירושלים: מוסד ביאליק; רמת אפעל: יד טבנקין.
- דרור, י' (2015). תרומת תולדות החינוך הבלתי-פורמלי של הנוער בישראל למדיניות התחום בארץ ובעולם: דגם בלתי-פורמלי מבוסס מחקר היסטורי, כולל וגמיש ביישום. **דור לדור**, מט, 67-99.
- דרור, י' (2016). שיטת החינוך השומרי בתנועות הנוער ובחינוך הפורמלי. **ישראל**, 23, 62-31.

- טימור, ד' (2014). הקבוצות השיתופיות החדשות בישראל, בין התבדלות להשתלבות: מקרה הבוחן של היחס ללימודים במערכת ההשכלה הגבוהה ב"מעגל הקבוצות" וב"תנועות הבוגרים". חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב.
- כהנא, ר' (2007). נעורים והקוד הבלתי-פורמלי: תנועות נוער במאה העשרים ומקורות הנעורים הפוסט-מודרניים. ירושלים: מוסד ביאליק; האוניברסיטה העברית, המכון לחקר הטיפוח בחינוך.
- לם, צ' (1991). תנועות הנוער הציוניות במבט לאחור. תל-אביב: ספרית פועלים.
- מיכאלי, נ' (2007). אנשי המחרת: הקבוצות השיתופיות החדשות בישראל - בין מייסדי קהילות ייעוד למחדשי תנועת העבודה. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב.
- מיכאלי, נ' ודרור, י' (2008). רקע היסטורי-ביוגרפי של הקבוצות השיתופיות וחבריהן. בתוך י' דרור (עורך), הקבוצות השיתופיות בישראל (עמ' 52-108). רמת אפעל: יד טבנקין.
- נאור, מ' (עורך) (1989). תנועות הנוער, 1920-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- רוטנברג, מ' ונאור, מ' (1962). תנועות נוער בישראל ובעולם. תל-אביב: עמיחי.
- שיצקר, ח' (1998). נוער יהודי בגרמניה בין יהדות לגרמניות, 1870-1945: דרכו של נוער יהודי מיהדות לגרמניות וחזרה ליהדות, לציונות ולהגשמה חלוצית. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- שרצר, ע', ברטוב, ל' וריזל, ר' (2016). ריאיון עם מר אהרון ידלין. ישראלים, 7, 35-3.
- Annette, J. (2008). Community involvement, civic engagement and service learning. In J. Artur, I. Davies, & C. Hahn (Eds.), *The SAGE handbook of education for citizenship and democracy* (pp. 388-398). Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2011). *Research methods in education* (7th ed.). Abingdon, UK: Routledge.
- Gomm, R. (2009). *Key concepts in social research methods*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.